IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

VOYAGA YETMAGANLARGA NISBATAN ZO‘RAVONLIKNING SHAKLLANISHIDA IJTIMOIY STEREOTIPLAR VA PSIXOLOGIK USTANOVKALARNING TA’SIR MEXANIZMLARI

Xaydarova Dildoraxon Bunyodjon qizi
Andijon davlat universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o‘qituvchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23269660

Annotatsiya

Maqolada voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlikning yuzaga kelishi va takrorlanishida ijtimoiy stereotiplar hamda psixologik ustanovkalarning o‘rni nazariy jihatdan o‘rganiladi. Jismoniy jazoni tarbiyaviy vosita deb qabul qilish, bolaning fikrini qadrsizlantirish, oilaviy muammolarni yashirish va kattalar hokimiyatini mutlaqlashtirish kabi tasavvurlarning xulq-atvorga ta’siri tahlil qilinadi. Rejalashtirilgan xulq-atvor, ijtimoiy o‘rganish va ekologik yondashuvlar asosida stereotipdan zo‘ravonlik xavfigacha bo‘lgan oraliq mexanizmlar tizimlashtiriladi. Ish mavjud ilmiy adabiyotlar tahliliga asoslangan bo‘lib, yangi empirik kuzatuv natijasi sifatida talqin etilmaydi. Zo‘ravonlikni oqlovchi qarashlarni o‘zgartirish, ijobiy tarbiya me’yorlarini mustahkamlash va bolalar uchun xavfsiz murojaat muhitini yaratish bo‘yicha nazariy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: voyaga yetmaganlar, zo‘ravonlik, ijtimoiy stereotip, psixologik ustanovka, ijtimoiy me’yor, jismoniy jazo, tarbiyaviy qarash, profilaktika.

Kirish. Voyaga yetmaganlarning xavfsizligi va daxlsizligini ta’minlash jamiyatning huquqiy, ijtimoiy va psixologik taraqqiyoti uchun muhim mezonlardan biridir. Bolaga nisbatan zo‘ravonlik shaxsning individual tajribasi yoki oiladagi alohida kelishmovchilik bilan cheklanmaydi. Unga munosabatni belgilovchi tasavvurlar, oilada qabul qilingan xulq me’yorlari va jamoatchilikning ayrim tarbiyaviy amaliyotlarga bergan bahosi ham zo‘ravonlik xavfini shakllantirishi mumkin. Shu jihatdan ijtimoiy stereotiplar va psixologik ustanovkalarni tadqiq qilish profilaktikaning muhim nazariy yo‘nalishidir.

Ijtimoiy stereotip ma’lum bir guruh, hodisa yoki munosabatlar to‘g‘risidagi soddalashtirilgan va nisbatan barqaror tasavvurni bildiradi. Psixologik ustanovka esa shaxsning muayyan obyekt yoki vaziyatga nisbatan baholovchi munosabati hamda harakatga tayyorligini ifodalaydi. Mazkur ikki hodisa bir-biri bilan bog‘liq bo‘lsa-da, aynan bir tushuncha emas: stereotip ko‘proq umumlashgan tasavvurga, ustanovka esa shaxsiy baho va xulqiy moyillikka daxldordir.

Bolalarni tarbiyalashga doir ayrim qarashlar avloddan avlodga odatiy qoida tarzida uzatiladi. Masalan, “bolani faqat qattiqqo‘llik tarbiyalaydi” yoki “kattalarning har qanday qarori so‘zsiz bajarilishi kerak” degan tasavvurlar kuch ishlatish orqali nazorat o‘rnatishni oqlashga xizmat qilishi mumkin. Biroq qat’iy talabning o‘zi zo‘ravonlik emas; zarar yetkazuvchi usul, bolaning sha’nini kamsitish va qo‘rqitish bilan tarbiyaviy izchillik o‘rtasida muhim farq mavjud.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining INSPIRE dasturida me’yor va qadriyatlarni o‘zgartirish bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning oldini olish bo‘yicha yetti yo‘nalishdan biri sifatida ajratilgan [1]. Ushbu yondashuv jamiyatdagi qarashlar zo‘ravonlikning faqat tashqi fonini emas, balki uni qabul qilish va unga javob berish shartlarini ham belgilashini ko‘rsatadi.

Nazariy masalaning dolzarbligi shundaki, bolaga nisbatan salbiy harakatni sodir etgan shaxs uni zo‘ravonlik deb baholamasligi mumkin. Ayrim vaziyatlarda haqorat, tahdid yoki jismoniy jazo “tarbiya”, “intizom” yoki “oilaning ichki masalasi” sifatida talqin etiladi. Natijada muammoni erta aniqlash, yordam so‘rash va bolaning kechinmalarini eshitish jarayonlari qiyinlashadi. Bu holat ijtimoiy tasavvur, shaxsiy ustanovka va real xulq o‘rtasidagi vositachi mexanizmlarni alohida tahlil qilishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi - voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlikning shakllanishida ijtimoiy stereotiplar va psixologik ustanovkalarning ta’sirini izohlovchi nazariy yondashuvlarni tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqligini tizimlashtirish va profilaktik faoliyat uchun amaliy ahamiyatga ega xulosalarni shakllantirish.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida tayyorlandi. Ilmiy adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish, tushunchalarni farqlash, omillarni guruhlashtirish, mantiqiy umumlashtirish va konseptual izohlash usullari qo‘llanildi. Tadqiqotda I. Ajzenning rejalashtirilgan xulq-atvor nazariyasi [2], A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish yondashuvi [3] va J. Belskyning ekologik modeli [4] asosiy tushuntiruvchi yo‘nalishlar sifatida tanlandi.

Mazkur manbalar yordamida stereotiplarning kognitiv mazmuni, ustanovkalarning baholovchi tarkibi, subyektiv me’yorlar va xulqiy niyatlar o‘zaro aloqada ko‘rib chiqildi. Tahlilning predmetini voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlikni oqlovchi yoki uni cheklovchi ijtimoiy-psixologik qarashlar tashkil etdi. Maxsus so‘rovnoma va tajriba o‘tkazilmagani sababli matndagi natijalar nazariy umumlashtirishlardan iborat.

Tadqiqot natijalari. Ilmiy manbalar tahlilida birinchi navbatda zo‘ravonlikni oqlashga xizmat qiladigan tarbiyaviy stereotiplarning bir nechta ko‘rinishi ajratildi. Birinchi ko‘rinish jismoniy jazoni intizom o‘rnatishning tabiiy va zarur usuli sifatida tasavvur qilishdir. Ushbu qarashda bolaning nomaqbul xatti-harakatini tushuntirish yoki xulqiga mos oqibatni belgilash o‘rniga kuch orqali tezkor bo‘ysundirish afzal deb baholanishi mumkin.

E. Gershoff va A. Grogan-Kaylorning jismoniy jazolashga oid metatahlili ushbu amaliyot bolalar rivojlanishidagi qator salbiy natijalar bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan [5]. Tadqiqotning mazkur yo‘nalish uchun ahamiyati shundaki, jazo usulini tarbiyaviy foydali deb qabul qilish bilan uning real oqibatlari bir xil bo‘lmasligi mumkin. Ijtimoiy stereotipning barqarorligi ilmiy dalillar mavjud bo‘lganda ham uni qayta ko‘rib chiqishni qiyinlashtiradi.

Ikkinchi ko‘rinish bolaning fikri va his-tuyg‘ularini yoshiga ko‘ra ahamiyatsiz deb baholashdir. “Bola hali hech narsani tushunmaydi” kabi umumlashgan fikr uning ehtiyojlari, xavotiri va noroziligini eshitmaslikka olib kelishi mumkin. Bunday vaziyatda tarbiyaviy muloqot bir tomonlama buyruqqa aylanadi; bola esa o‘zini himoya qilish yoki yordam so‘rash masalasida qo‘shimcha psixologik to‘siqqa duch kelishi ehtimoli ortadi.

Uchinchi ko‘rinish oiladagi nizolarni mutlaq sir saqlash kerakligi haqidagi qarash bilan bog‘liq. Oilaviy maxfiylikning o‘zi muhim qadriyat bo‘lsa-da, uni bolaning xavfsizligidan

yuqori qo‘yish salbiy oqibatga olib kelishi mumkin. Zo‘ravonlik to‘g‘risida xabar berishni “oilaga xiyonat” yoki “sharmandalik” deb talqin qilish zararli vaziyatning yashirin davom etishiga sharoit yaratadi.

To‘rtinchi ko‘rinish jins va yosh bilan bog‘liq qat’iy tasavvurlarda kuzatiladi. Masalan, o‘g‘il bolaga hissiyotini bildirmaslik, qiz bolaga esa har qanday vaziyatda sukut saqlashni talab etish ayrim hollarda ruhiy qiyinchiliklarni ochiq bayon qilish imkoniyatini kamaytirishi mumkin. Biroq bunday qarashlarning ta’sir darajasi mahalliy sharoit va individual tajriba asosida empirik tekshirilishi lozim.

Psixologik ustanovkalarning zo‘ravonlik xavfiga ta’siri stereotiplardan nisbatan farqli mexanizmga ega. Stereotip ijtimoiy tasavvur mazmunini belgilasa, ustanovka shu tasavvurga shaxsning ijobiy yoki salbiy munosabatini shakllantiradi. Masalan, “jismoniy jazo tartib o‘rnatadi” degan qarashni bilish bilan uni shaxsan ma’qullash bir xil holat emas. Biroq ijtimoiy muhit bu fikrni doimiy tasdiqlaganda mazkur tasavvur shaxsning xulqiy qaroriga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

I. Ajzenning rejalashtirilgan xulq-atvor nazariyasiga ko‘ra, munosabat, subyektiv me’yor va idrok etilgan xulqiy nazorat niyat shakllanishi bilan bog‘liqdir [2]. Ushbu nazariyani tarbiyaviy vaziyatga tatbiq etganda kattalarning jismoniy jazoga munosabati, yaqinlarning bunday jazoni qo‘llab-quvvatlashi va muqobil tarbiya usullarini amalga oshira olishiga bo‘lgan ishonchi muhim bo‘lishi mumkin. Shunga qaramay, mazkur model bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning barcha ko‘rinishlarini to‘liq bashorat qiladigan tayyor formula sifatida talqin etilmasligi kerak.

Ustanovkaning bilish tarkibi shaxsning “tarbiya qanday bo‘lishi kerak?” degan savolga javobida namoyon bo‘ladi. Hissiy tarkib esa bolaning itoatsizligi yoki mustaqil fikr bildirishiga nisbatan g‘azab, xavotir va qo‘rquv kabi javoblarni o‘z ichiga olishi mumkin. Xulqiy tarkib esa muayyan vaziyatda qanday harakat tanlanishiga oid tayyorgarlikdir. Ushbu tarkibiy qismlar o‘zaro uyg‘un bo‘lmaganda shaxs ilgari ma’qullamagan usulga ham murojaat etishi ehtimoli mavjud.

Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy stereotip va psixologik ustanovka o‘rtasida oddiy bir tomonlama bog‘liqlik emas, qayta aloqa mavjud: shaxs boshqalar xulqini kuzatadi, unga baho beradi, mavjud tasavvurini mustahkamlaydi yoki qayta ko‘rib chiqadi. Kattalar tomonidan zo‘ravonliksiz muloqot, bolani tinglash va izchil talab qo‘yish ko‘nikmalarining amalda ko‘rsatilishi zararli stereotiplarni susaytiruvchi muqobil ijtimoiy namuna bo‘la oladi.

Ustanovkalarni o‘rganishda shaxsning ochiq bildirgan qarashlarini real xatti-harakati bilan aynanlashtirish mumkin emas. Zo‘ravonlik ijtimoiy jihatdan qoralanganda ayrim respondentlar o‘z qarashlarini yashirishi yoki umumiy qabul qilingan javoblarni tanlashi mumkin. Shuning uchun keyingi empirik izlanishlarda savolnoma natijalarini xavfsiz va axloqiy me’yorlarga mos boshqa baholash manbalari bilan qiyoslash maqsadga muvofiq.

Stereotiplarning zo‘ravonlikka ta’sirini izohlashda ijtimoiy o‘rganish mexanizmi alohida ahamiyatga ega. A. Bandura kuzatish orqali o‘rganish jarayonida atrofdagilar xulqi va uning oqibatlari muhim rol o‘ynashini ko‘rsatgan [3]. Bola yoki ota-ona uchun o‘z guruhidagi hurmatli shaxslar tomonidan namoyish etilgan munosabat uslubi muayyan xatti-harakatning maqbul deb qabul qilinishiga ta’sir etishi mumkin. Bu jarayonda faqat oiladagi namuna emas, kengroq jamoa va axborot muhitining ta’siri ham e’tiborga olinadi.

Me’yoriy bosim mexanizmi odamning “atrofimdagilar mendan nimani kutmoqda?” degan tasavvuri bilan bog‘liq. Agar shaxs yaqinlari qattiq jazoni talab qilmoqda deb hisoblasa, uning shaxsiy e’tirozlari bo‘lsa ham jazolovchi amaliyotni qo‘llashga moyilligi kuchayishi ehtimoli mavjud. Aksincha, yaqinlar bolani hurmat qilish va zo‘ravonliksiz intizom usullarini qo‘llab-quvvatlaganda himoya qiluvchi me’yor shakllanishi mumkin.

Oqlash mexanizmi zarar yetkazuvchi harakatning oqibatidan e’tiborni chetga olib, unga “yaxshi maqsad” nisbat berish bilan namoyon bo‘ladi. Masalan, bolani qo‘rqitish uning kelajagi uchun zarur deb talqin qilinishi mumkin. Bunday fikrlashda xatti-harakatning bolaning ruhiy holatiga yetkazgan zararini tan olish qiyinlashadi. Demak, profilaktika faqat taqiqni tushuntirish emas, harakat va oqibat o‘rtasidagi aloqani anglatishni ham talab etadi.

1-jadval. Ijtimoiy stereotiplarning ta’sir mexanizmlari va profilaktik yo‘nalishlar

Stereotip yoki qarash	Ehtimoliy ta’sir mexanizmi	Profilaktik yo‘nalish
“Qattiq jazo foydali”	Jismoniy kuchni tarbiya sifatida oqlash	Ijobiy intizom usullarini o‘rgatish
“Bola fikri muhim emas”	Bolaning hislarini qadrsizlantirish	Tinglash va yoshga mos muloqot
“Oilaviy muammo oshkor qilinmaydi”	Yordam so‘rashni cheklash	Maxfiy va xavfsiz murojaat yo‘llari
“Hamma shunday qiladi”	Guruh me’yoriga ko‘r-ko‘rona ergashish	Zo‘ravonliksiz ijtimoiy namuna

Jadvalda keltirilgan bog‘liqliklar nazariy talqin bo‘lib, ularni muayyan hudud yoki ijtimoiy guruhda qo‘llashdan oldin mahalliy empirik ma’lumotlar bilan tekshirish lozim.

Zo‘ravonlikni oqlovchi stereotiplarning shakllanishida oilaviy ijtimoiylashuv muhim o‘rin tutadi. Bola uchun eng yaqin kattalar nafaqat xulq namunasi, balki voqelikni qanday talqin etish manbai hisoblanadi. “Ota-ona har doim haq” mazmunidagi qarash kattalarga hurmat bilan uyg‘unlashishi mumkin, biroq u bolaning shikoyati yoki og‘rig‘ini inkor etish vositasiga aylanganda xavfli xususiyat kasb etadi.

Ta’lim tashkilotlari va tengdoshlar muhiti ham bunday qarashlarni mustahkamlashi yoki o‘zgartirishi mumkin. Bola zo‘ravonlik alomatlarini bayon qilganda uni ayblash, ishonmaslik yoki masxara qilish yordam so‘rash istagini susaytiradi. Pedagoglarning e’tiborli munosabati, xavfsiz aloqa kanallari va bolani ayblamaydigan muomala esa muhim himoya omillari hisoblanadi.

Raqamli axborot makonida tarbiya haqida keskin va soddalashtirilgan fikrlar tez tarqalishi mumkin. Qisqa lavhalarda bolani qo‘rqitish yoki kamsitish kulgili holat sifatida ko‘rsatilsa, bu ayrim tomoshabinlar uchun zararli usullarni odatiylashtirishi ehtimoli bor. Shu sababli axborot savodxonligi doirasida ota-onalar va pedagoglarning tarbiya haqidagi da’volarni dalil asosida baholash ko‘nikmalarini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Belsky ekologik yondashuvida zo‘ravonlikni tushuntirish uchun individual tarix, oilaviy munosabatlar va keng ijtimoiy-madaniy sharoitlar birgalikda ko‘riladi [4]. Shundan kelib chiqib, stereotiplar doimo mustaqil sabab sifatida emas, boshqa omillarning ta’sirini kuchaytirishi yoki susaytirishi mumkin bo‘lgan sharoit sifatida baholanishi lozim. Masalan, qattiq jazoga ijobiy munosabat oiladagi ruhiy zo‘riqish bilan birlashganda xavf kuchayishi mumkin, lekin munosabat ko‘nikmalari va yordam resurslari ushbu yo‘nalishni o‘zgartiradi.

Profilaktik nuqtayi nazardan zo‘ravonlikka qarshi ma’lumot berish bilan munosabatni amalda o‘zgartirish o‘rtasida farq mavjud. Shaxs “jismoniy jazo zararli” degan fikrga qo‘shilishi mumkin, biroq keskin vaziyatda muqobil usulni qo‘llashni bilmasligi mumkin. Shu sababli trening va maslahatlarda muloqot, nizoni yumshatish, hissiyotlarni boshqarish hamda bolaning yoshiga mos talab qo‘yish kabi amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish zarur.

Muhokama. Nazariy tahlil stereotip va ustanovkalarning zo‘ravonlikka ta’sirini tushunishda uch bosqichli mantiqiy bog‘liqlikni taklif etish imkonini beradi: birinchisi - ijtimoiy muhitda tarqalgan tasavvur; ikkinchisi - shaxs tomonidan tasavvurning qabul qilinishi va unga baho berilishi; uchinchisi - muayyan vaziyatda xulqiy qarorga ta’siri. Ushbu ketma-ketlik qat’iy sababiy qonun emas. U shaxsiy nazorat, munosabatlar sifati, qo‘llab-quvvatlash va vaziyat sharoitlari orqali o‘zgaradi.

Ijtimoiy stereotiplarni o‘zgartirishda qarashlarning kelib chiqishini faqat “bilimsizlik” bilan izohlash yetarli emas. Ayrim e’tiqodlar oilaviy sadoqat, kattalarga hurmat, obro‘ va odat kabi muhim ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘langan bo‘lishi mumkin. Shu bois profilaktik muloqotda ushbu qadriyatlarni inkor etmasdan, ular bilan bolani xavfsiz tarbiyalash o‘rtasidagi moslikni ko‘rsatish samaraliroq yondashuv bo‘lishi mumkin.

WHOning INSPIRE strategiyalari me’yorlarni o‘zgartirishni ota-ona va vasiylarni qo‘llab-quvvatlash, ta’lim hamda yordam xizmatlari bilan birgalikda qo‘llashni ko‘zda tutadi [1]. Demak, faqat ommaviy targ‘ibot bilan kifoyalanish emas, oilalarga zarur ko‘nikmalar va real yordam olish imkoniyatini ham ta’minlash lozim. Me’yorlarni o‘zgartirish jarayonining davomiyligini hisobga olish, natijalarni esa qisqa muddatli fikrlar o‘zgarishi bilangina baholamaslik kerak.

Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda “jismoniy jazo foydali” degan qarashni ma’qullash, bola fikriga munosabat, zo‘ravonlik alomatlarini tanib olish va yordamga murojaat qilishga tayyorlikni alohida ko‘rsatkichlar sifatida o‘lchash mumkin. Bunda ijtimoiy maqbul javob berish moyilligi, ishtirokchilarning yosh xususiyatlari va anonimlik shartlari hisobga olinishi zarur. Har qanday so‘rov yoki suhbat voyaga yetmaganlarning xavfsizligi va axloqiy himoyasini birinchi o‘ringa qo‘yishi lozim.

Maqolaning asosiy cheklanishi birlamchi empirik ma’lumotlar yig‘ilmaganidadir. Shu bois taklif etilgan mexanizmlar nazariy asoslangan taxminlar bo‘lib, mahalliy aholi orasida ularning tarqalganligi yoki ta’sir kuchi haqida raqamli xulosa chiqarish mumkin emas. Shuningdek, jismoniy jazoga oid manbalarning natijalarini barcha turdagi zo‘ravonlikka bir xil darajada tatbiq qilish maqsadga muvofiq emas.

Xulosa. Voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlikning shakllanishida ijtimoiy stereotiplar va psixologik ustanovkalar xatti-harakatni baholash hamda oqlash jarayonlari orqali muhim rol o‘ynashi mumkin. Ayniqsa, jismoniy jazoni odatiy tarbiya deb qabul qilish, bolaning fikrini qadrsizlantirish, oilaviy muammolarni mutlaq sir saqlash va guruh bosimiga ergashish zararli munosabatlar davom etishi uchun sharoit yaratadi.

Stereotiplarning ta’siri bevosita va muqarrar emas. Shaxsiy ustanovkalar, hissiy boshqaruv, atrofdagilar me’yorlari, ijtimoiy yordam va tarbiyaviy ko‘nikmalar ushbu bog‘liqlikka vositachilik qiladi. Shu jihatdan zo‘ravonlik profilaktikasi bir vaqtning o‘zida zararli qarashlarni

tanqidiy qayta baholash, ijobiy xulq namunalarini kuchaytirish va zo‘ravonliksiz tarbiya ko‘nikmalarini o‘rgatishga qaratilishi kerak.

Nazariy natijalardan kelib chiqib, keyingi tadqiqotlarda stereotiplarni aniqlovchi so‘rovlar, ota-onalarning tarbiyaviy ustanovkalarini baholash va profilaktik dasturdan oldingi hamda keyingi o‘zgarishlarni o‘lchash taklif etiladi. Shu tarzda ijtimoiy qarashlar bilan real xulq o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik asoslash, mahalliy sharoitga mos profilaktika vositalarini ishlab chiqish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Health Organization. INSPIRE: Seven Strategies for Ending Violence Against Children. Geneva: WHO; 2016. ISBN 9789241565356.
2. Ajzen I. The theory of planned behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes. 1991;50(2):179–211. DOI: 10.1016/0749-5978(91)90020-T.
3. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall; 1977.
4. Belsky J. Child maltreatment: An ecological integration. American Psychologist. 1980;35(4):320–335. DOI: 10.1037/0003-066X.35.4.320.
5. Gershoff E.T., Grogan-Kaylor A. Spanking and child outcomes: Old controversies and new meta-analyses. Journal of Family Psychology. 2016;30(4):453–469. DOI: 10.1037/fam0000191.
6. World Health Organization. INSPIRE Handbook: Action for Implementing the Seven Strategies for Ending Violence Against Children. Geneva: WHO; 2018. ISBN 9789241514095.
7. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge: Harvard University Press; 1979.
8. Gershoff E.T., Grogan-Kaylor A. Race as a moderator of associations between spanking and child outcomes. Family Relations. 2016;65(3):490–501. DOI: 10.1111/fare.12205.